

Ecce, homo laborans!

Mitja Jančar

Hrepenenje po tostranski deželi izobilja, kjer ni niti lakote niti žeje in kjer je dovolj vsega, ne da bi za to bilo treba migniti s prstom, je ena najstarejših fantazij evropskega človeka, je kolektivni sen, ki se je porodil iz praznega želodca srednjeveškega človeka. Tu sta – obratno od biblijskega izročila, ki odreka hrano tistim, ki ne delajo – brezdclje in lenoba vrlini, delavnost in marljivost pa prezirani lastnosti. V Indiji Koromandiji žanje tisti, ki ne seje, največ denarja zasluži tisti, ki tudi največ spi, naokoli pa tekajo živali, že pečene in kuhane ter pripravljene za zaužitje, včasih celo z jedilnim priborom, priročno zapicšenim v njihov hrbet.

Pri teh srednjeveških in novoveških fantazijah gre v bistvu za zrcalno projekcijo stanja tedanje družbe. Ni namreč naključje, da se je njihovo število v evropski družbi močno povečalo prav v 15. stoletju, torej nekako na prehodu iz srednjega v novi vek, ko se je spreminjal tudi odnos takratnega evropskega človeka do dela, posledično pa seveda tudi do njegovih nasprotij, namreč nedela, brezdclja, dolgočasje in lenobe. Delo v tem času postane izvor vrline in morale ter bistvo človekovega obstoja, brezdclje pa dobi negativen prizven in postane znamenje moralnega propada posameznika. Sum lenobnosti pa je poslej seveda najpogostejše padal prav na marginalne družbene skupine, kot so brezposelni, revni in berači.

Vendar pa ni bilo vedno tako. Pred novim vekom je bil namreč odnos do dela bistveno drugačen. Na splošno je veljalo, da se tisti, ki mora delati za svoje preživetje, ne more politično udeleževati, zaradi česar je dejansko reven. Delo je imelo tedaj prizven bremena, trpljenja in nesreče – latinska beseda *laborare* na primer pomeni mučiti se oziroma garati, s čimer se je enačilo delo in mukotrpnost, nedelo pa je imelo višjo kulturno in družbeno vrednost. Pri tem velja poudariti, da negativnega prizvena ni imela vsaka človeška dejavnost; tudi osebe višjega stanu so recimo lahko mizarile, trgovale ali pesnile, vendar pa niso smele biti mizarji, trgovci ali pa pesniki. Bistveno je bilo, da k temu niso bile primorane, te stvari so počele bodisi v prostem času bodisi za zabavo in ne za preživetje. Kaj se je torej zgodilo, da se je odnos do dela in njegovih protipomenk

v tem času tako spremenil? Krščanstvo je gotovo botrovalo spremembi odnosa do dela, in sicer ironično ravno v prepričanju, da je delo kot mukotrpnost dejavnost znak božje volje, ki si ga malodane mazohistično nalagajo verujoči, prav tako pa je bil pomemben pojav protestantske delovne etike. Vendar pa vera, sicer zelo pomemben del tedanje evropske družbe, pri predrugačenju odnosa do dela ni bila ključnega pomena, četudi je pri tem odigrala pomembno vlogo. Sama sprememba mentalitete verjetno ni nikoli dovolj, da bi prišlo do tako pomembnih pojmovnih premikov. Pri tem je šlo za popolnoma gmotne interese tedanje družbe, ki se je spopadala z novimi družbenimi razmerami, ki so bile posledice strukturnih sprememb tedanje družbe. Delo oziroma zagotavljanje eksistenčnih pogojev z delom tedaj postane bistvo človekovega obstoja. To je izraz spremembe etosa dela, ki se pod imperativi družbenih pritiskov prične spreminjati v poznem srednjem veku oziroma intenzivneje v zgodnjem novem veku, in sicer sprva zlasti v deželah in mestih, kjer so bili vplivi industrializacije občutnejši. Evropski prostor se je okoli leta 1500 soočal s pojavom rasti mest in tržnega gospodarstva, razslojevanjem družbe, razvojem kapitalističnega načina produkcije, migracijami prebivalstva v urbana središča ter obubožanjem širših slojev populacije. V deželah, kjer so se nahajala pomembnejša in večja mestna središča, so se spopadali s problemom vedno večjega pritiska selitev obubožanih množic, ki so se nadejale, da bodo tam našle boljše pogoje za preživetje. Posledično je seveda naraščalo število nižjih slojev mestnega prebivalstva, brezposelnih, beračev in klatežev, breme vzdrževanja teh ljudi, torej tistih delov prebivalstva, ki so se le težka ali se iz strukturnih vzrokov niso uspeli vključiti v nov način produkcije, pa so na svojih plečih nosile mestne oblasti in delovno aktivni sloji prebivalstva. Prispevanje k skrbi za revne, sicer običajna praksa srednjeveškega človeka, ki si je z dajanjem miloščin zagotavljal lasten duševni blagor, v tem času postane breme, saj z utečenimi prijemi niso uspeli zaježiti čedalje pogostejše revščine. Na eni strani imamo torej na prehodu v novi vek vedno večje število revnih in brezposelnih ljudi, na drugi strani pa vedno večje potrebe po delovni sili, ki jih je za potešitev svojih apetitov potrebovalo rastoče gospodarstvo. Rešitev se je zdela kot na dlani – te ljudi je bilo treba vključiti v delovne procese, da bi si lahko sami

kupovali hrano in obleko ter skrbeli za svojo družino, pomoč revnim pa je bilo treba racionalizirati, kar je v bistvu pomenilo, da je poslej ta pripadla samo tistim, ki so si jo po kriterijih (ne) zmožnosti za delo tudi zaslužili.

Voljni, a nezmožni za delo, torej stari, bolni in morda nekateri pohabljeni, so postali »dobri« reveži in so bili upravičeni do pomoči, tisti, ki so bili sposobni zanj, a so bili v očeh sodobnikov preprosto leni, pa so postali »slabi« reveži. Tako je nastal novi diskurz, ki je revščino, seveda pa tudi druge dele družbe, sodil skozi prizmo novega koncepta dela in na tem osnovani percepciji koristnosti za družbo – vzroke revščine so odslej sodobniki iskali v brezdelju in pomanjkljivi volji do dela, revščina pa ni bila več od boga dana usoda, temveč si je bil zanjo kriv vsak sam. Pri brezposelnih in revnih – in tako je še danes, kar bo vedel vsak, ki se je kdaj znašel na zavodu za zaposlovanje, kjer je treba vseskozi dokazovati, da si pripravljen delati oziroma, preprosto rečeno, da nisi len, sicer te iz sistema izločijo in te prepustijo lastni usodi – je vseskozi obstajal sum, da so preprosti lenuharji. Lenoba je bila, kot je v knjigi *Na kratko o dolgočasju, lenobi in počitku* (Analecta, 2012) zapisal Simon Hajdini, obvezna ideološka spremljevalka tistega, čemur bi nekateri rekli prvotna akumulacija kapitala, ki bi se, kot kaže, le stežka realizirala, če ne bi od vsepovsod začeli vznikat lenuharji v raznoraznih podobah. Tega, da obstoječe delo prepogosto ni bilo dovolj za preživetje, se sodobniki seveda niso zavedali ali pa tega preprosto niso želeli, temveč so iskali načine, kako bi osebe, ki se niso uspeli vključiti v nove produkcijske odnose, privzgojili k delu oziroma bolj moralnemu življenju. Postavljalo se je torej vprašanje delovnega disci-

pliniranja družbe – imperativi meznega dela, ponavljajoči se gibi pri delu ter stroga časovna disciplina, so bili namreč predindustrijskemu človeku neznanca, njegov življenjski ritem pa je bil drugačen in ni ostro ločeval med prostim časom ter delom. Človeška dejavnost ni bila prilagojena ekonomski racionalnosti, delali niso zavoljo zaslužka samega, temveč so poznali pojem zadostnosti – v tedanji agrarni družbi so delali toliko, da so zaslužili dovolj za svojemu stanu primerno življenje, in nič več. V novih razmerah pa je bil predindustrijski človek iztrgan iz tradicionalnega okolja in se je moral, hočeš nočeš, prilagoditi novim produkcijskim razmeram, in če mu to ni uspelo, so za prevzgojo oziroma privzem novega etosa dela poskrbele bodisi mestne bodisi državne oblasti. Skrajni simptom takšne disciplinarne tendence je pojav ustanov kaznilnic in prisilnih delavnic, nekakšnih predhodnic današnjih zapornih ustanov. S pojavom kaznilnic in prisilnih delavnic, ustanov, ki so v 16. stoletju začele nadomeščati dotlej običajno prakso fizičnega kaznovanja prestopnikov, se je pričelo obdobje intenzivnejše internacije marginalnih delov prebivalstva, ki se niso uspeli prilagoditi novim (delovnim) družbenim normam. V to ohlapno definirano skupino so spadali berači, potepuhi, stari in bolni ljudje, brezdomci, (vojni) invalidi, sirote, fizično in psihično zaostali, pijanci, razsipneži, dezertjerji, prostitutke in še marsikdo drug. Nikoli prej v zgodovini niso enačili tako raznovrstnih družbenih skupin, katerih edina skupna točka je bila ta, da si niso mogli z delom sami priskrbeti sredstev za preživetje. To so si tedaj sodobniki razlagali kot posledico moralne odpovedi, izmikanje poštenemu delu, ki se ga da preseči zgolj z dosledno vzgojo k delu – z internacijo v prisilni delavnici.

V srčiki delovanja takšnih ustanov je bilo delo kot prisilno sredstvo prevzgoje prestopnikovega subjekta. In točno v tej točki se delo v novoveških prisilnih delavnicah razlikuje od poprejšnjih oblik prisilnega dela, ki so ga sicer poznali že v antiki ter srednjem veku. Bistvena novost ni bilo prisilno delo samo, temveč tendenca, da bi kaznjenca s prisilnim delom poboljšali oziroma ga privadili na delo. Gre za nekakšno nasilno sredstvo izbijanja lenobe iz tistih obrobni družbenih skupin, za katere se je sumilo, seveda v luči novega odnosa do koncepta dela, da se jim preprosto ne da delati za preživetje in se raje zatekajo k »moralno oporečnim« taktikam preživetja, kot so kraja, beračenje, klatenje, kriminal, prostitucija, pobiranje miloščin itd. Prve takšne ustanove, in to ni bilo nikakršno naključje, so se pojavile v večjih mestih, namreč v Londonu ter Amsterdamu, ki sta bili tedaj pomembni trgovski in industrijski središči in kjer so bile potrebe po delovni sili velike, socialne razmere pa zaostrjene. Prevzgojna tendenca prisilnih delavnic se je tu spojila z ekonomskimi interesi mestnih oblasti, ki so si tako nadejale zagotoviti poceni delovno silo. Kmalu so se po teh ustanovah zgedovala tudi druga večja mesta evropskega prostora, njihovo število pa se je močno razmahnilo med izgradnjo absolutistične knežje oblasti, ko so se disciplinarne tendence združile z ekonomskimi interesi nastajajočih državnih tvorb. Produkt delovnega discipliniranja, osnovanega na novem etosu dela, pa je sčasoma, a zagotovo, postal moderni *homo laborans* oziroma delavni človek.

Če je v prvi fazi industrializacije prevladovala zunanja, represivna prisila neprilagojenih posameznikov k delavnosti ter številni predpisi, katerih cilj je bilo kaznovanje oziroma prepovedanje odstopov od pričakovanega vedenja, se *homo laborans* oblikuje šele tedaj, ko se iz delovne prisile porodi vrlina delovne morale in samodiscipline. To predpostavlja ponotranjenje abstraktnih kolektivnih vrednot, kot so pridnost, urejenost in varčnost, vrlin meščanskega izvora, ki so jih posamezniku posredovali preko ekonomskih prisil in vzgoje. Posameznik se tako delujočemu discipliniranju ni več mogel izogniti, saj se je zunanja prisila preobrazila v notranjo psihično instanco in je postala notranja avtoriteta posameznikove zavesti, preprosto rečeno, dokončno je ponotranjil novo delovno moralo, ki tedaj postane, in je še danes, bistvo njegove identitete in izvor samodiscipliniranja. Institucionalizirano prisilno delo, torej prisilne delavnice, so odraz točno te tendence – procesa socialnega discipliniranja širših slojev družbe in ustvarjanja *delavnega človeka*. Pri tem pa velja izpostaviti, da tu ne gre samo za

discipliniranje *od zgoraj navzdol*, torej namerne in premišljene aktivnosti fiktivnega sloja izkoriščevalskih oblastnikov, temveč predvsem za predrugačenje medčloveških odnosov, v katerih je delo dobilo nov pomen in katerih temelj je, prosto po Foucaultu, disciplinska tehnologija oblasti, ki ne zgolj sili, temveč se s prevzgojo subjektov zapisuje v mehka vlakna človeških možganov. Na tej točki delo dobi tisti pomen, ki se nam še danes zdi popolnoma samoumeven: postane nekaj izrazito pozitivnega in nepogrešljivega, nekaj, kar je praktično samo sebi namen, vsako nasprotovanje delu, torej brezdelje, dolgočasje in lenoba, pa malodane gnusno dejanje, ki venomer vzbuja sum nemoralnosti in družbene nekoristnosti.

Kot smo videli, sta imela modernizacija in napredek, ki imata iz nekega razloga venomer pozitiven prizvok, na prehodu v novi vek, ko se je svet počasi, a gotovo poslavljajal od srednjega veka, tudi temno stran. Razvoj novega načina produkcije, urbanizacija, razslojevanje družbe, večanje števila mezdnih delavcev in razvoj industrije so imeli tudi negativne posledice, na katere pogosto pozabljamo, a so sestavni del oblikovanja zavesti modernega človeka. Skrajni simptom spreminjajoče se družbe in odnosa do dela v novem veku so bile ustanove kaznilnic in prisilnih delavnic, represivnih ustanov groze, ki so gmotne interese večinoma meščanskih slojev ter državnih institucij združevale z represijo in tendenco socialnega in delovnega discipliniranja oziroma privajanja množic na nove družbene danosti, četudi s kruhom, vodo in bičem. Ta proces je bil ključen za to, da je srednjeveški človek naposled privzel novi etos dela, se odpovedal srednjeveški mentaliteti zadostnosti in se po sili razmer prilagodil novim družbenim razmeram. Tedaj se je rodil *homo laborans*, delo pa je postalo eden osrednjih pojmov človekovega bivanja. Šele ko bomo koncept dela postavili v zgodovinski kontekst in ga poskusili opazovati s kritične distance, si bomo morda lahko odgovorili, zakaj se delu še danes pripisuje takšen pomen, sploh v času gospodarske krize, zakaj skorajda nihče več ne ceni izobrazbe, zakaj tako mnogim z jezika zdrkne tista priročna oznaka lenuhar, ko govorijo o revnih, brezposelnih, družboslovcih itd. – mimogrede, vas to morda spomni na kaj, o čemer sem pisal zgoraj? – in zakaj se vedno številnejšim zdi koristna samo tista dejavnost, ki prinaša profit. Šele tedaj se bomo morda lahko vprašali o smiselnosti cenenega podjetništva ter iskanja svetega grala (podjetniške) inovativnosti, morda pa si bomo nekoč celo drznili podvomiti o dogmi, da je prav vsako delo smiselno in dobro. Morda pa so to samo pobožne želje »lenuharjev«. ●